

ปัญญาศึกษา : กระบวนการพัฒนาปัญญา ตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรค*

Paññāsikha : the Process for the Development of Wisdom Based on the Visuddhimagga

พระณัต วฑฒโน

Phra Thanat Vaddhano

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email: thanat_bm@otmail.com

บทคัดย่อ

กระบวนการพัฒนาปัญญาตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรค เนื่อหานั้นมีจุดมุ่งหมาย คือ การพัฒนาความรู้ให้ถึงความจริงสูงสุดคือ นิพพาน หรือความดับทุกข์ ผ่านกระบวนการพัฒนาตนเองตามหลักของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยอธิบายให้เข้าใจความหมาย อาานิสงส์ ข้อปฏิบัติตามไตรสิกขาโดยละเอียด สามารถสร้างความเข้าใจต่อองค์รวมของความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติ การจัดระดับความรู้ในปกรณัมวิสุทธิมรรค อาศัยความรู้ที่เป็นแบบพื้นฐาน 2 ระดับ คือ ความรู้ระดับโลกียะ ซึ่งเป็นความรู้ระดับต่ำที่อยู่ในวิสัยของปุถุชน ส่วนความรู้ระดับโลกุตระเป็นความรู้ระดับสูง เป็นของพระอรหันต์ซึ่งพ้นจากอำนาจกิเลส หรือสังสารวัฏ

การศึกษาและปฏิบัติเพื่อเข้าสู่การบรรลุธรรมอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม อันเป็นหลักธรรมที่ควรศึกษา ควรรู้ และควรปฏิบัติตามเพื่อความสิ้นกิเลสทั้งหลาย และเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ จากการเห็นด้วยปัญญาที่ถูกต้อง จะนำไปสู่การบรรลุธรรม หรือการรู้แจ้งอริยสัจ 4 ซึ่งหนทางการปฏิบัติ คือ มัชฌิมาปฏิปทาและอบรมปัญญา โดยเป็นทางของศีล สมาธิ ปัญญา ให้เจริญขึ้น เป็นอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา การบรรลุธรรมต้องปฏิบัติธรรมด้วยสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานควบคู่กันไป เมื่อสามารถทำวิปัสสนาญาณให้แจ้ง การบรรลุมรรคผลจึงเกิดขึ้น

คำสำคัญ: ปัญญาศึกษา; กระบวนการพัฒนาปัญญา; คัมภีร์วิสุทธิมรรค; การบรรลุธรรม

Abstract

The process of developing the wisdom according Vissuddhi Magga Scripture is of the aim to develop the knowledge to attain Nibbāna or the extinguishing of the Sufferings, with the process of the self-development according to principle of the Three Sikkhas :- Sīla, Smadhī and Paññā, by explaining the Truths and the disadvantage from the delicate practice of the Doctrines. The practices can understand the knowledge arriving from the practice of the Dhammas. The levels of the knowledge in Vissuddhi Magga Scripture are of two kinds :- 1. The worldly knowledge which is the low one for the general people. 2. The unworldly knowledge which is the high one possessed by Ven. Phra Arahantas who are free from all the defilements and are not to be reborn.

The study and the practice for attaining the Dhammas which are high aims. This type of teaching is only in Buddhism. The Buddha preached the Four Noble Truths to help the disciples to attain the Dhammas. Thus the practisers can use the principle of Majjima – Patipatā to train their wisdoms. On attaining the Dhammas, the practicers should practise Samatha Kammattāna and Vipassana Kammattāna together. When the practisers can realize the Vipassanā Ñāna, then they can attain the Magga and the Phala.

Keywords: Paññāsikha; Intellectual development process; Visuddhimagga; Attainment

บทนำ

พระพุทธศาสนายกย่องปัญญาว่าเป็นคุณธรรมที่สำคัญขั้นสูงสุด คือปัญญาในขั้นที่รู้สัจธรรม และตัดสินใจชนิกิเลสเครื่องร้อยรัดมัดตัวตนไว้กับกองแห่งความทุกข์ได้เด็ดขาด ปัญญาชนิดนี้มีชื่อเรียกว่า วิปัสสนาปัญญาหรือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่มาคู่กับสมาธิ วิปัสสนาปัญญาจึงเป็นแกนกลางที่ร้อยประสานอยู่ในทางพระพุทธศาสนา ด้วยจิตของมนุษย์ที่ถูกวิชาครอบงำความพรองจึงมีอยู่ในจิตของมนุษย์ตลอดเวลา คำสอนมุ่งเน้นไปที่การดับทุกข์ทางจิตใจ (โลกุตตรปัญญา) ยังมุ่งเน้นไปที่การนำปัญญาไปใช้ในหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันได้อีกด้วย เพื่อให้ชีวิตเป็นไปเพื่อความดับทุกข์หรือดับปัญหาต่างๆ ที่จะเกิดตามมาทางด้านส่วนร่างกาย (โลกียปัญญา) ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า เพราะสรรพสัตว์ถูกวิชาปิดบังขัดขวาง ถูกตัณหาผูกติดไว้ในภพน้อยภพใหญ่และความไม่รู้ในอริยสัจ 4 จึงทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏเป็นเวลานาน หาที่สุดของเบื้องต้นและเบื้องปลายของภพชาติไม่ได้ ” (Thai Tipitakas/10/155/99; 16/124/215-216; 19/1091/606)

การเข้าถึงจุดหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือความหลุดพ้น จึงต้องอาศัยปัญญาเป็นตัวการสำคัญ ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา นับตั้งแต่พระอริยบุคคลขั้นต้น คือพระโสดาบัน ไปจนถึงพระอรหันต์ จะต้องได้ปัญญาวิมุตติ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่าการพัฒนาปัญญาให้เกิดมีขึ้น ให้แก่กล้าขึ้นจนถึงขั้นบรรลุนิพพาน - อริยผล ปัญญาที่ทำลายกิเลสขั้นต้น ได้แก่ ขั้นละสัณกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทั้ง 3 ได้ บรรลุเป็นพระโสดาบัน ถ้าละกิเลสทั้ง 3 ข้อเบื้องต้นดังที่กล่าวมาแล้วได้ และ ละราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง บรรลุเป็นพระสกิทาคามี ถ้าละกามราคะ ปฏิฆะได้ บรรลุเป็นพระอนาคามีและปัญญาขั้นสูงสุด สามารถละรูปราคะ อรูปราคะ อุทธัจจะ มานะ อวิชชา ผู้มีปัญญาแก่กล้าถึงที่สุด สามารถละสังโยชน์ทั้ง 10 ได้ทั้งหมด บรรลุเป็นพระอรหันต์ เป็นบุคคลที่ประเสริฐสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา (Petchphiroon, 2004) พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการพัฒนาชีวิต ให้ชีวิตสูงเจริญขึ้นในทุกเรื่อง การเป็นอยู่ทางกาย (Bhuddhadasa Bhikkhu (1999) ชีวิตคือการเป็นอยู่ทางกายนี้ต้องพัฒนาไปสู่ความดับทุกข์ให้ถูกต้อง คือมีความผาสุกปราศจากทุกข์ทางกาย และอีกส่วนหนึ่งของชีวิตที่เราจะต้องพัฒนาให้ถูกต้องยิ่งกว่านั้น คือส่วนทางด้านจิตใจ มนุษย์เราจะต้องพัฒนาส่วนทางจิตใจนี้ ให้ไปสู่ความเป็นอยู่ถูกต้อง คือมีความสงบสุขที่แท้จริง (คือพระนิพพาน)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัญญาสิกขาตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรค
2. เพื่อศึกษากระบวนการพัฒนาปัญญาตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรค
3. เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมตามกระบวนการพัฒนาปัญญาตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรค

มูลเหตุการแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรค หมายถึง ปกรณวิเสส อธิบายศีล สมาธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ 7 พระพุทธ โฆสาจารย์ พระอรธกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้รจนาขึ้นที่มหาวิหารในเกาะลังกา ประมาณปี พ.ศ. 956 เป็นพระอรธกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดสายเถรวาท การแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านใช้คาถาบทเดียวเท่านั้น ยกมาเป็นมาติกา หรือเป็นบทตั้งในการแสดงอธิบายหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาทั้ง 3 ปิฎก ท่านเป็นพระอรธกถาจารย์ที่อัครรยอย่างยิ่ง สามารถอธิบายพระไตรปิฎกด้วยการอธิบายคาถาเพียงคาถาเดียวเท่านั้น ให้สามารถเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ในเวลาอันรวดเร็ว เข้าใจภาพรวมของพระพุทธศาสนา เป็นการแต่งแบบเทศนาโวหาร และแต่งไปตามลำดับของเนื้อหา คือมาติกา โดยอธิบายคำที่ยังไม่ชัดเจนให้ชัดเจนด้วยวิธีการถามตอบ พร้อมทั้งยกตัวอย่างประกอบคำอธิบายและนำเสนอด้วยภาษาที่เป็นเอกลักษณ์ของพระพุทธศาสนา คือภาษาบาลี ที่เหมาะสมกับบุคคลที่มีความรู้ดีในคำสอนของพระพุทธศาสนา

คำสอนเรื่องปัญญาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ พระพุทธโฆสาจารย์ ได้อธิบายความหมาย (หน้าที่) ของปัญญาไว้ ดังนี้ (ก) ความรอบรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า ปัญญาความรอบรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนาญาณที่สัมปยุต (ประกอบ) ด้วยกุศลจิตพิจารณาไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างแจ่มแจ้ง ชื่อว่าปัญญา และ (ข) ความรู้ทั่ว คือเข้าใจดีโดยประการต่างๆ ยิ่งกว่า การรู้ด้วยสัญญา และ วิญญาน เรียกว่า ปัญญา (Phramaha Sayam Ratchavat, 2000)

พระพุทธโฆสาจารย์ (Phrabuddhagosa, 2005) ได้กล่าวถึงบ่อเกิดของปัญญาไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่าธรรมทั้งหลาย แยกประเภทเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปปาท เป็นต้น คือเป็นภูมิ (คือเป็นพื้น) ของปัญญา วิสุทธิ 2 คือ สิลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ เป็นมูล (คือเป็นรากเหง้า) วิสุทธิ 5 นี้คือ ทิฐิวินิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ ญาณทัสนวิสุทธิ เป็นสรณะ (คือเป็นลำตัวหรือลำต้น) ของปัญญานี้ เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้น อันภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้ โดยการเล่าเรียนและไต่ถามในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญาเหล่านั้น ยังวิสุทธิ 2 ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมทำวิสุทธิ 5 ที่เป็นสรณะให้ถึงพร้อม ปัญญาจึงเกิดขึ้นได้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คำแถลงชี้แจงของพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้รจนา กล่าวให้ทราบทั่วว่า ปัญญาเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังที่ท่านได้กล่าวให้รู้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดประทานเทศนาวิสัชนาแก่ปัญหาของเทพบุตร ซึ่งมาทูลถามว่า

“ประชาสัตว์ รกขั้ทั้งภายในและภายนอก รุ่งรังไปด้วยรกขั้ ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนี้ ข้าพระองค์จึงขอกราบทูลถาม พระพุทธองค์บุคคลใดหรือ จะพึงดำรงรกขั้ คือต้นหาอันรกขั้เนื่องนี้เสียได้” (Thai Tipitakas/15/23/27)

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระพุทธานุญาตปาฐกถาปัญหาพยากรณ์ โดยมีใจความดังนี้

“นรชนใด ประกอบด้วยปัญญา ดำรงอยู่ในศีล เจริญจิตอันเป็นสมาธิมาน คือสมณกรรมฐาน และเจริญปัญญา คือ วิปัสสนากรรมฐาน เป็นผู้มียังกิเลสให้เร่าร้อน และมีปัญญาเครื่องบริหารอันแก่กล้า ชื่อว่า เป็นภิกษุ คือ ผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ นรชนนั้น พึงถวกรกชัญญ์ คือต้นหาอันรกพื้นผืนนี้ เสียได้” ” (Thai Tipitakas/15/60/17)

ท่านพระพุทโธศาจารย์ ได้กล่าวว่า พระสาวกผู้มีปัญญานันประเสริฐ ได้สดับธรรมอันพระสุตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาปัจจัยต่างๆ ก่อน แล้วจึงเสพบิณฑบาต วิหาร ที่นอน ที่นั่งและน้ำ สำหรับซักล้าง รูดซับผ้าสังฆาฏิ ประคองเหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ครั้นได้อาหารโดยการอนุเคราะห์จากผู้อื่นตามกาลเวลาแล้ว พึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่น รู้จักประมาณในของเคี้ยวของฉันทั้งหลาย เหมือนคนใช้รู้จักประมาณในการทา แผลและพอกยา พึงเป็นผู้ไม่หลงติดฉันอาหารเพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป เหมือนมารดาบิดากินเนื้อของบุตรที่ตายแล้วในทางกันดาร เหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียนให้เดินทางไปได้ ฉะนั้น

ปัญญาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีปัญญา 3 ประเภท คือ (1) ปริตตารัมมณปัญญา ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นกามาวจร คือ ยังมีความยึดมั่นในความรัก ความใคร่ ความพอใจในอารมณ์อยู่ (2) มหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นรูปาวจร คือ ความยึดมั่นในรูป และอรุปาวจร คือความยึดมั่นอยู่ในสิ่งที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์อยู่ ซึ่งปัญญาสองประเภทที่กล่าวมานี้ จัดเป็นโลกียวิปัสสนาปัญญา และ (3) อัปปมาณารัมมณปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานอย่างเดียว จัดเป็นโลกุตระวิปัสสนาปัญญา เพราะเป็นมรรคปัญญา จริยอยู่มรรคปัญญานี้ แม้จะได้ยึดในไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยงแท้แห่งสังขารทั้งหลาย เป็นต้น ก็เรียกว่าวิปัสสนาได้เพราะเต็มไปด้วยวิปัสสนากิจ หรือเพราะเห็นอย่างวิเศษ ซึ่งลักษณะอันแท้จริงแห่งพระนิพพานนั้น จัดเป็นโลกุตระวิปัสสนาปัญญา (Phrabuddhagosa, 2005)

เนื้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงรายละเอียดของปัญญา 3 ประเภทมีดังนี้ คือ (1) ปัญญาอันกำหนดหมายเอาขันธห้าของตน ถือเอาขันธห้าภายในกายแห่งตนเป็นอารมณ์แล้ว และนำไปปรารภพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรียกว่า อัชฌัตตภาวนิ เวสปัญญา (2) ปัญญาอันกำหนดหมายเอาขันธห้าภายนอก คือ กำหนดถือเอาขันธห้าแห่งผู้อื่นเป็นอารมณ์แล้ว และนำไปปรารภพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ดี ถือเอารูปวัตถุภายนอกที่ไม่มีชีวิตเป็นอารมณ์แล้ว และนำไปปรารภพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ดี เรียกว่า พหิทธาภินเวสปัญญา และ (3) ปัญญาอันกำหนดเอาขันธห้าที่มีอยู่ภายในตนและภายนอกตน ทั้งภายในและภายนอกเป็นอารมณ์แล้ว และนำไปปรารภพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรียกว่า อัชฌัตตพหิทธาภินเวสปัญญา

ระดับของปัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แบ่งระดับปัญญาเป็น 2 ประเภท คือ (1) สาสวปัญญา คือปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอัสวทั้งหลาย (คือสนับสนุนอัสวะ) โดยเนื้อความก็คือ โลภียปัญญา และ (2) อนาสวปัญญา คือปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอัสวทั้งหลายเหล่านั้น (คือไม่สนับสนุน อัสวะ) โดยเนื้อความก็คือ โลกุตตรปัญญา กล่าวคือ สาสวปัญญา เป็นปัญญาของชาวโลกที่ยังมีอัสวกิเลส ใช้ปัญญาไปในทางดำรงชีพและอื่นๆ ส่วนอนาสวปัญญาเป็นปัญญาของพระอริยเจ้าที่มีจิตใจบริสุทธิ์หมดจดปราศจากกิเลส เป็นปัญญาที่อยู่เหนือโลกธรรม ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ไม่ยึดติดในลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เป็นปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติธรรม เพื่อมาช่วยชาวโลกด้วยความบริสุทธิ์ใจ ในคัมภีร์ปรกณวิเสสวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวถึงโลภียปัญญา ขั้นที่เป็นศีลธรรมจริยธรรม คือขั้นที่สอนให้ละชั่ว ทำดี และโลกุตตรปัญญา ขั้นที่ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ปัญญาขั้นพิจารณาให้เห็นสิ่งต่างๆ ทั้งหลายตามความเป็นจริง

กระบวนการพัฒนาปัญญา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นพระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวถึงปัญญา 3 ประเภทไว้ คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา และวิธีการที่จะปฏิบัติให้เกิดปัญญาทั้ง 3 นี้ขั้นก็เป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาเพื่อพัฒนาความรู้ อีกอย่างหนึ่งทั้งจินตามยปัญญา สุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญายังถือว่าเป็นวิธีการพัฒนาปัญญาไปในตัวด้วย เพราะสอดคล้องกับระบบการศึกษาแบบไตรสิกขาที่เป็นระบบการศึกษาของพระพุทธศาสนา

แนวคิดเกี่ยวกับการเจริญสติปัฏฐาน 4

การเจริญสติปัฏฐาน 4 ถือว่า เป็นการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานซึ่งปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร (Thai Tipitakas/10/372-405/301-340) เป็นพระสูตรที่ใหญ่มีความยาวละเอียดที่สุด ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนการปฏิบัติกัมมัฏฐานไว้สติปัฏฐาน คือ ที่ตั้งของสติ หรือการตั้งสติกำหนดพิจารณาเบญจขันธ์ เพื่อให้รู้ให้เข้าใจสถานะตามความเป็นจริง แบ่งวิธีการปฏิบัติออกเป็น 4 หมวด คือ

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดูกาย เพื่อให้เห็นว่ากายนี้สักแต่ว่าเป็นกายเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา คือ การกำหนดรูปล้วนๆ (กำหนดรูปขันธ์)
2. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดูเวทนา เพื่อให้เห็นว่าเวทนานี้สักแต่เป็นเวทนาเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา คือ การกำหนดนามล้วนๆ (กำหนดเวทนาขันธ์)
3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติเข้าไปตั้งตามดูจิต เพื่อให้เห็นว่าจิตนี้สักแต่เป็นจิตเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา คือ การกำหนดนามล้วนๆ (กำหนดวิญญาณขันธ์)

4. อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติกำหนดพิจารณาธรรม เพื่อให้เห็นว่าธรรมนี้สักแต่ว่าเป็นธรรมเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา คือการกำหนดทั้งรูปและนาม (กำหนดชั้นที่ 5) (Thai Tipitakas/10/372-405/301-340)

แนวคิดเกี่ยวกับญาณ 16

ญาณ 16 (โสฬสญาณ) เป็นผลจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีเนื้อความปรากฏใน ปฏิสัมภิทามรรค ตอนว่าด้วยญาณ 73 ซึ่งท่านพระสารีบุตรได้อธิบายสาระสำคัญของญาณ 16 ไว้อย่างครบถ้วน เพียงแต่มีชื่อเรียกไม่เหมือนญาณที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเท่านั้น แต่เมื่อว่าด้วยความหมายแล้วก็เหมือนกันทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ญาณทั้ง 16 ประการ (Thai Tipitakas/31/1-121/7-188).

1. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณที่สามารถแยกรูปรนามได้ เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ (15) โคจรนานัตตญาณ (16) จรียนานัตตญาณ (17) ภูมิกานานัตตญาณ (18) และอัมมานัตตญาณ (19) โดยความหมายก็คือนามรูปปริเฉทญาณนั่นเอง เมื่อกล่าวโดยเนื้อหาสาระแล้วย่อมมีความเหมือนกันกับการอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวคืออรรถาต์ตัตตที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรม (ความจริงแท้) มีแต่เพียงรูปรนามเท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงญาณนี้จะเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองว่า อรรถาต์ตัตตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ยึดมั่นว่า มีอรรถาต์ตัตต (เป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอรรถาต์ของเรา) ตามหลักพระพุทธศาสนา ความเห็นเช่นนี้ถือว่า เป็นทวิภูตวิสุทธิคือ มีความเห็นที่บริสุทธิ์ ญาณนี้เริ่มต้นมาจากอัมมัญญัตติญาณ (ปัญญาของการกำหนดปัจจัยแห่งนามรูป) นามรูปปริจเฉทญาณถึงแม้จะมีได้ปรากฏในพระไตรปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (Thai Tipitakas/31/45/53-54), ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นได้ใช้ชื่อญาณ ที่ 1 นี้ว่า “นามรูปวัญฐานหรือสังขารปริจเฉท” โดยให้ความหมายเหมือนกัน

2. ปัจจยปริคคหญาณ ญาณที่สามารถรู้เหตุปัจจัยของรูปรนาม ปัจจยปริคคหญาณ เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปเกิดนามคือ รูปเกิดจาก กรรม จิต อกุศลอาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์วัตถุญาณนี้มาจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค โดยมีเนื้อหาสาระตรงกับชื่อ อัมมัญญัตติญาณ (ปัญญาในการกำหนดปัจจัย หรือ ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม) ที่เป็นญาณที่ 4 ในญาณ 73 และแต่เดิมมิได้เรียกชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ Thai Tipitakas/31/45/70-74) ต่อมาคัมภีร์อรรถกถาได้ขยายความและได้แยกอัมมัญญัตติญาณออกเป็นญาณที่ 1 และ 2 ของวิปัสสนาญาณ 16 โดยกำหนดชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ ในญาณ 73 นี้ Thai Tipitakas/1/50) และท่านพระสารีบุตรเถระได้นำเอาปฏิจจนสมุปบาท มาจำแนกไว้ด้วยใจความสำคัญของปัจจยปริคคหญาณ คือ กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูป กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจจนสมุปบาท และกำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์ โดยกำหนดรู้ว่ารูปรนามเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน หรือรู้ปัจจัยของรูปรนามที่เกิดภายในตน

3. สัมมสนญาณ ญาณที่เห็นแจ้งไตรลักษณ์ เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณ ที่ 5) (Thai Tipitakas/31/48/74-76.) สารสำคัญของญาณนี้ คือ ปัญญา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์(ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) หลังจากเห็นประจักษ์ พระไตรลักษณ์นั้นแล้ว หรือปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมดโดยรวมว่าเป็นไตรลักษณ์

4. อุทยัพพยญาณ ญาณที่หยั่งรู้ความเกิดดับของรูปนาม เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 6) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค อุทยัพพยญาณ มีความหมายดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร คือรูปที่เกิดขึ้นแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งรูปนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ (Thai Tipitakas/31/49/77.)

5. กังคญาณ ญาณที่หยั่งรู้ความดับไปของรูปนาม เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 7 ของญาณ 73) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค Thai Tipitakas/31/51/82-83) สารสำคัญของญาณนี้ โดยย่อก็คือ การพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามอย่างเดียวแล้วพ้นจากอุปภิเลสแล้ว ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ โดยพิจารณาความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ความเป็นอนัตตา แล้วเพื่อง่าย คลายกำหนดไม่ยึดถือ

6. ภยญาณ ญาณที่หยั่งรู้นามว่า เป็นของน่ากลัว เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 8 ของญาณ 73) บ้างก็เรียกว่า ภยตูปัญฐานญาณ คือ อาทินวญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รวม 6, 7 และ 8 ของวิปัสสนาญาณ 16 ไปด้วยกัน และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็เช่นกันสารสำคัญของญาณนี้ คือปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า รูปนามนี้เป็นภย เป็นที่น่ากลัวเหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น ดังที่ท่านพระพุทธโฆสเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเห็นอยู่ว่า สังขารที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันกำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารที่เกิดขึ้นในอนาคตก็จักดับไป ญาณนี้ชื่อว่าภยญาณที่เห็นประจักษ์ว่า น่ากลัวย่อมเกิดขึ้น ณ ตรงนี้”

7. อาทินวญาณ ญาณที่หยั่งรู้รูปนามว่าเป็นของมีแต่โทษ เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 8 ของญาณ 73) สารสำคัญของญาณนี้ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นทุกข์โทษของรูปนาม อาทินวญาณ เป็นญาณที่หยั่งรู้รูปนามว่า เป็นของมีแต่โทษ ลักษณะดังนี้ คือ (1) ความเกิดขึ้นของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว เป็นอาทินวญาณ (2) ความดำเนินไปของรูปนามเป็นสิ่งน่ากลัว (3) ความเกิดขึ้นของนิमित (สังขารรูปนาม) เป็นสิ่งน่ากลัว (4) ความขวนขวายของรูปนาม (กุศลและอกุศล) เป็นสิ่งน่ากลัว เป็นอาทินวญาณ (5) ความเกิดใหม่ของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (6) ภาพที่เกิดขึ้นของรูปนาม

(ภาพที่ไปเกิดของความเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา และพรหม เป็นสิ่งน่ากลัว (7) ความบังเกิดขึ้นของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (8) ความเข้าถึงเหตุของรูปนามเป็นสิ่งน่ากลัว (9) ความแก่ของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (10) ความเจ็บไข้ของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (11) ความตายของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (12) ความเศร้าโศกของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (13) ความคร่ำครวญของรูปนาม เป็นสิ่งน่ากลัว (14) ความคับแค้นใจที่เกิดขึ้นของรูปนามเป็นสิ่งน่ากลัวเป็นอาทิวาณ

8. นิพพิทาญาณ ญาณที่ยังรู้รูปนามว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 8 ของญาณ 73) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังกล่าวแล้วในอาทิวาณ สารสำคัญของญาณนี้ คือปัญญาที่รู้เห็นความเบื่อหน่ายในรูปนามที่ตนได้เห็นโทษมาแล้วย่อมเกิดขึ้น นิพพิทาญาณ คือญาณที่เห็นแต่ดับไปถาวรเดียว ทุกๆ ขณะที่กำหนด จะเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม คือปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ โทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายจนละอภิสัตถุสัญญา สัญญาที่พลัดเปลี่ยนเสีย นิพพิทาญาณนี้จัดเป็นปหานปริญาณ

9. มุญจิกัมมตาญาณ ญาณที่ทำให้ผู้ปฏิบัติอยากหลุดพ้นจากรูปนาม เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 9 ของญาณ 73) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค (Thai Tipitakas/31/53/84-86, สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติอยากหลุดพ้นจากรูปนาม บางครั้ง ผู้ปฏิบัติเกิดอาการคันอย่างรุนแรง บางครั้งก็เกิดทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า จนอยากหนีไปให้พ้นจากรูปนาม แต่ก็ไม่ได้หนีไปไหน ยังคงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไปอีก

10. ปฏิสังขชาญาณ ญาณที่ยังรู้คอยทบทวนรูปนามว่าตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 9) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านมารู้ยังรู้ไตรลักษณ์มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป

11. สังขารูปেকชาญาณ ญาณที่ยังรู้ความวางเฉยในรูปนาม เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 9) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะมีจิตใจสงบวางเฉยไม่มีทุกขเวทนามารบกวนและสามารถกำหนด สภาวะต่างๆ ได้ดียิ่ง ผู้ปฏิบัติได้เห็นคุณค่าของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นอย่างมาก

12. อนุโลมิกญาณ ญาณที่พิจารณารูปนามว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 41) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณารูปนามว่า เป็นไตรลักษณ์ตั้งแต่อุทัพพยานุปัส สนาญาณ (ญาณที่ 4) ถึงสังขารูปেকชาญาณ (ญาณที่ 41) เหมือนพระมหากษัตริย์ทรงสดับการวินิจฉัยคดีของตุลาการ 8 ท่านแล้วมีพระราชวินิจฉัยอนุโลมตามคำวินิจฉัยของตุลาการทั้ง 8 ท่านนั้น

13. โคตรภูญาณ ญาณที่ข้ามเขตปุถุชน เข้าสู่เขตอริยชน เมื่อว่าโดยชื่อญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 10) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ สภาวะจิต

ของผู้ปฏิบัติได้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ข้ามพ้นโคตรปุถุชน บรรลุถึงอริยชน โดยไม่หวนกลับมาอีก ความจริงญาณนี้ แม้มีนิพพานเป็นอารมณ์แต่ก็ไม่สามารถที่จะทำลายกิเลสได้หมด เปรียบเหมือนบุรุษที่เข้ามาเข้าเฝ้าพระราชา ได้เห็นพระราชแล้วแต่ที่ไกล เมื่อมีคนมาถามว่า คุณได้เห็นพระราชหรือยัง เขาก็ตอบว่า ยัง เพราะเขายังไม่ได้เข้าเฝ้าและทำกิจในราชสำนักได้เสร็จสิ้นอันใดกันนั้น

14. มัคคญาณ ญาณที่ทำลายกิเลส เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค (ญาณที่ 16) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้สวณนิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก เห็นแจ้งนิโรธด้วยปัญญาของตนเอง รูปนามดับไปในญาณนี้ หมดความสงสัยในพระรัตนตรัยโดยสิ้นเชิง มีศีล 5 มั่นคงเป็นนิจ กิเลสดับไปในญาณนี้ แม้มีโลภะ โทสะ โมหะ อยู่ แต่จางหายไปได้เร็วพลันสามารถปิดอบายภูมิได้อย่างเด็ดขาด

15. ผลญาณ ญาณที่เกิดถัดจากมัคคญาณ เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค (ญาณที่ 12) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้แม้กิเลสจะถูกประหารไปได้อย่างเด็ดขาดด้วยมัคคญาณ แต่อ่านาจของกิเลสก็ยังเหลืออยู่เช่นเดียวกับที่เอาน้ำไปรดไอร้อนที่เหลืออยู่ในพื้นที่ที่ไฟไหม้ แต่ไฟนั้นดับแล้ว การประหารกิเลสด้วยผลญาณก็มีนัยเช่นนี้

16. ปัจจเวกชนญาณ ญาณที่ย้อนกลับไปทบทวนมรรคผลนิพพานที่ตนได้บรรลุมา เมื่อว่าโดยชื่อ ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค (ญาณที่ 14) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้และที่ตนยังละไม่ได้สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อที่จะได้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป จนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์

ญาณ 16 ประการนี้ ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ท่านพระสารีบุตรเถระเป็นผู้รู้พระพุทธรูปประสงคจึงได้ตั้งชื่อญาณต่างๆ ดังที่กล่าวแล้ว ถึงแม้พระพุทธรูปไม่ได้ตรัสสอนลำดับญาณดังที่ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้อย่างละเอียด แต่กระนั้นก็มีเนื้อหาในพระสูตรอีกมากมายที่พระพุทธรูปได้ตรัสสอนไว้แต่อาจไม่มีชื่อเรียกโดยตรง เช่น ธรรมจักรกัปวัตตนสูตร และอนัตตลักขณสูตร เป็นต้น เมื่อสรุปแล้ว ญาณ 16 (โสฬสญาณ) เป็นผลหรืออานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน นั่นเอง

การบรรลุธรรม

วัตถุประสงค์สูงสุดในพระพุทธศาสนา คือการศึกษาและปฏิบัติเพื่อเข้าสู่การบรรลุธรรม ทำให้ปุถุชนกลายเป็นอริยบุคคล ซึ่งมีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม อันเป็นหลักธรรมที่ควรศึกษา ควรรู้ และควรปฏิบัติตาม เพื่อความสิ้นกิเลสทั้งหลาย และเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ การเห็นด้วยปัญญาที่ถูกต้องจะนำไปสู่การบรรลุธรรม หรือการรู้แจ้งอริยสัจ 4 คือ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจและมรรคสัจ หนทางการปฏิบัติ คือ มัชฌิมาปฏิปทาทางสายกลางอันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง

สงเคราะห์เข้าในปัญญาชั้น ส่วนสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ทรงสงเคราะห์เข้าในศีลชั้น และ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ทรงสงเคราะห์เข้าในสมาธิชั้น (Thai Tipitakas/12/462/503) อันเป็นหลักปฏิบัติเรียกว่า ไตรสิกขา คือการอบรม กาย วาจาใจและอบรมปัญญา โดยเป็นทางของศีล สมาธิ ปัญญา ให้เจริญขึ้น เป็นอริสัจ อริจิต อธิปัญญา เหล่านี้เป็นหนทางการจะเข้าถึงการบรรลุธรรม เป็นการได้เข้าถึง ได้รู้ ได้เห็นธรรม ตามรอยบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นขั้นๆ ขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน โดยหลักปฏิบัติ ไตรสิกขา คือ อริสัจสิกขา อริจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ซึ่งมาจากคำว่า “โพธิ” แปลว่าความรู้หรือการตรัสรู้และ “ปักขิย” แปลว่า เป็นฝ่ายใด ดังนั้น โพธิปักขิยธรรม จึงหมายถึง ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551) หรือธรรมที่จะยังผู้ปฏิบัติให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถระ), 2552) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลทุกชนชั้นที่สละรวมกาย วาจาและใจ ด้วยการอาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรมแล้ว ย่อมปรินิพพานในปัจจุบันนี้ และตรัสอีกว่า โพธิปักขิยธรรมนี้เป็นทางที่จะให้ถึงอสังขตะ และผู้ที่มีปัญญาในโพธิปักขิยธรรมนี้ ชื่อนักปราชญ์

ระดับของการบรรลุธรรม

สำหรับระดับของการบรรลุธรรม หรือ เครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติภาวนา โดยที่การปฏิบัติภาวนานั้น ผลของการปฏิบัติจะค่อยๆ ปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆ ไป จัดเป็น 4 คู่ คือ มรรค 4 ผล 4 ตั้งแต่ระดับต่ำโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล จนถึงระดับสูง คือการบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล การบรรลุธรรมนั้นจำแนกได้เป็นหลายระดับตามพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อย่างไรก็ตาม การจะเข้าใจระดับของการบรรลุธรรมจำเป็นต้องเข้าใจเกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุธรรม (สังโยชน์) ก่อน เป็นต้น

ความสามารถพิเศษหลังจากการบรรลุธรรม

อภิญญา แปลว่า ความรู้ยิ่ง หมายถึงปัญญาความรู้ที่สูงเหนือกว่าปกติ เป็นความรู้พิเศษที่เกิดขึ้นจากการอบรมจิตเจริญปัญญาหรือบำเพ็ญกรรมฐาน คำว่า อภิญญา นี้บางทีก็ใช้ว่า ญาณ หรือ วิชา แทนกันได้เพราะเป็นไวยากรณ์แก่กันและกัน อภิญญาจะสามารถเกิดขึ้นกับปุถุชนได้ ในฐานะเป็นความสามารถพิเศษ หลังจากการบรรลุธรรม อภิญญาญาณนี้จะเกิดขึ้นกับปุถุชนธรรมดาก็ได้ หรือเกิดขึ้นกับพระอริยเจ้าก็ได้ อภิญญามีลักษณะและรูปแบบต่างๆ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายแห่งด้วยกัน โดยมีความหมาย

เหมือนกันว่า “ญาณที่รู้โดยพิเศษ” อันเป็นความรู้ที่เหนือธรรมชาติและเหนือประสาทสัมผัสทั้ง 5 ความสามารถพิเศษดังกล่าวไม่ใช่ว่าผู้บรรลุธรรมจะสามารถมีได้ทุกประการเหมือนกันทุกคน อภิญญา 5 ข้อแรกเป็นของสาธารณะ (โลกียญาณ) ส่วนข้อ 6 มีเฉพาะในพระอริยบุคคล ถ้าพบผู้แสดงฤทธิ์ได้อย่างนี้หมายความว่าผู้นั้นจะเป็นอริยบุคคลซึ่งรายละเอียดของแต่ละประเภทของอภิญญา 6 มีดังนี้

1. อิทธิวิธี หมายถึงความสามารถที่จะแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ (Phrapromkhunabhorn P.A. Payutto, 2015)) หลายอย่างได้แก่ (1) สามารถแยกร่างจากคนเดียวเป็นหลายคนได้ (2) สามารถรวมคนหลายคน (ที่ได้แยกร่างจากคนเดียวนั้น) ให้เป็นคนเดียวได้ (3) สามารถแสดงตัวให้ปรากฏได้ (4) สามารถล่องหนหายตัวได้ (5) สามารถทะลุทะลวงกำแพง ภูเขาได้โดยไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างได้ (6) สามารถดำลงและโผล่ขึ้นในแผ่นดิน เหมือนดำลงและโผล่ขึ้นในน้ำได้ (7) สามารถเดินบนน้ำ เหมือนเดินบนดินได้ (8) สามารถเหาะเหินเดินอากาศ เหมือนนกได้ (9) สามารถลูปคาล่าพระจันทร์ พระอาทิตย์ได้ (10) สามารถทำตัวให้เบาท่องเที่ยวไปในที่ต่างๆ แม้กระทั่งพรหมโลกได้

2. ทิพย์โสต หมายถึง ทูทิพย์ คือความสามารถในการฟังที่พิเศษยิ่งกว่าความสามารถในการฟังปกติ อันเกิดด้วยอำนาจของฌานสมาบัติ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เรียกอภิญญาข้อนี้ว่า โสตธาตุวิสุทธิญาณ เพราะเป็นความสามารถพิเศษในการฟังอันเกิดจากความบริสุทธิ์ของโสตธาตุ ในพระคัมภีร์ต่างๆ ได้อธิบายว่า บุคคลผู้ทรงทิพย์โสตนั้น สามารถที่จะฟังได้ทั้งเสียงมนุษย์ เสียงทิพย์ ไม่ว่าจะอยู่ไกลหรือใกล้ได้ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ (Thai Tipitakas/13/198/236, Lertmongkolchoke, 2010)

3. เจโตปริยญาณ หมายถึง ความสามารถในการรู้วาระจิตของบุคคลอื่นด้วยใจตน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551 : 274) สามารถที่จะรู้ว่า จิตของบุคคลมีความคิดหรือความรู้สึกอย่างไร บุคคลผู้ทรงเจโตปริยญาณนั้นสามารถจะรู้จิตของคนหรือสัตว์อื่นว่า (1) ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยราคะ (2) ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากราคะ (3) ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยโทสะ (4) ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากโทสะ (5) ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยโมหะ (6) ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากโมหะ (7) ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยความหดหู่ (8) ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากความหดหู่ (9) ขณะนั้นมีใจที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (10) ขณะนั้นมีใจที่ปราศจากความฟุ้งซ่าน (11) ขณะนั้นมีใจที่เป็นมหัคคตะ (12) ขณะนั้นมีใจที่ไม่เป็นมหัคคตะ (13) ขณะนั้นมีใจที่มิโล่งยิ่งกว่า (14) ขณะนั้นมีใจที่ไม่โล่งยิ่งกว่า (15) ขณะนั้นมีใจที่เป็นสมาธิ (16) ขณะนั้นมีใจที่ไม่เป็นสมาธิ (17) ขณะนั้นมีใจที่หลุดพ้นแล้ว (18) ขณะนั้นมีใจที่ยังไม่หลุดพ้น (Thai Tipitakas/9/242/80-81)

4. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ หมายถึง ปัญญาในการกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัยด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว (Thai Tipitakas/31/105/163) สามารถที่จะระลึกชาติที่ผ่านมาได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปุพเพนิวาสานุสติญาณในอาหุเนยยสูตรที่ 2 ว่าบุคคลผู้ทรงอภิญญาข้อนี้สามารถจะระลึกชาติได้ชาติเดียวบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้างห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้างพันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง

ตลอดสังวัฏกับเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏกับเป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏกับวิวัฏกับเป็นอันมากบ้าง และสามารถทราบถึงสภาพของตนเองในด้านต่างๆ ต่อไปนี้คือ (1) ตระกูล (2) ฌวพรรณวรรณะ (3) อาหาร (4) ความสุข ความทุกข์ในชีวิต (5) อายุขัย (6) ภพภูมิภายหลังชาตินั้น (Thai Tipitakas/9/244/81-82)

5. จตุปปาตญาณ หมายถึง ความสามารถที่จะเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสรรพสัตว์ด้วย ทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ความสามารถในการเห็นนี้เป็นสิ่งที่พิเศษและยิ่งไปกว่าวิสัยของตาเนื้อปกติในบางแห่ง ท่านจึงได้เรียกความสามารถนี้ว่า ทิพยจักขุ ดังที่ได้แสดงไว้ในพระสูตรต้นตปิฎกเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่างๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่าทิพพจักขุญาณ” (Thai Tipitakas/31/106/164)

6. อาสวักขยญาณ หมายถึง ความสามารถที่กำจัดกิเลสออกไปจากใจ คือ การบรรลุเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ กล่าวคือเป็นการรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อะไรเป็นความทุกข์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรคือความดับทุกข์ อะไรคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และความรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อะไรเป็นอาสวะ อะไรเป็นเหตุให้เกิดอาสวะ อะไรเป็นความดับอาสวะ อะไรคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ และเมื่อเกิดความรู้ความเห็นเช่นนี้ จิตย่อมจะหลุดพ้นจากกามาสวะ จากภวาสวะและอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วย่อมจะเกิดความรู้ชัดด้วยปัญญาอันยิ่งว่า ชาตีสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอันอย่างนี้มิได้มีแล้ว (Thai Tipitakas/1/3/8-9)

สรุป

การศึกษาและปฏิบัติเพื่อเข้าสู่การบรรลุธรรมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม อันเป็นหลักธรรมที่ควรศึกษา ควรรู้ และควรปฏิบัติตาม เพื่อความสิ้นกิเลสทั้งหลาย และเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ การรู้แจ้งอริยสัจ 4 ซึ่งหนทางการปฏิบัติ คือ มัชฌิมาปฏิปทาทางสายกลาง อริยมรรคมีองค์ 8 เป็นหนทางเข้าถึงการบรรลุธรรม การได้เข้าถึง ได้รู้ ได้เห็นธรรม เป็นขั้นๆ ขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน โดยหลักปฏิบัติ ไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ในการปฏิบัติเพื่อที่นำไปสู่การบรรลุธรรมนั้นมีความแตกต่างกัน การบรรลุธรรมต้องปฏิบัติธรรมด้วยสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ปฏิบัติควบคู่กันไป เมื่อสามารถทำวิปัสสนาญาณให้แจ้ง การบรรลุมรรคผลจึงเกิดขึ้น ผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับสามารถจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบ ไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียดพร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ไปด้วย สภาวะของการบรรลุธรรมและช่วงจังหวะแห่งการบรรลุธรรม เมื่อถึงจุดสุดท้ายของการบรรลุธรรม ล้วนมองเห็นความจริงของสรรพสิ่งว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน ไม่ควรยึดมั่น ถือมั่นว่าเป็นเราเป็นของเรา ทุกสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย

References

- Bhuddhadasa Bhikkhu. (1988). *What is Buddhist*. Bangkok: Dharmasapa.
- Lertmongkolchoke, T. (2010). An Analytical Study of Abhiññā in Theravāda Buddhist Philosophy. M.A. Thesis Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1996). *Thai Tipitakas*. Bangkok: MCU Press.
- Petchphiroon, S. (2004). An Analytical Study of The Concept of Wisdom Development According to Buddhādāsa Bhikkhu's View. M.A. Thesis Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
- Phrabuddhagosa Thera. (2005). *Visuddhimagga*. (6th ed.). Bangkok: Thana Place.
- Phramaha Sayam Ratchavat. (2000). A comparative study of the Traisikkha in Visuddhimagga and Vimuttimagga. M.A. Thesis Graduate School Mahidol University.
- Phramaha Si Sayadaw (Sobhanathera). (2002). Vipassanajuni. Bangkok: Tipyavisut.
- Phrapromkhunabhorn (P.A. Payutto). (2015) . *Dictionary of Buddhism (Dhamma)*. (30th ed.). Bangkok: Dhammathamkusolchit foundation.
- Phrathamteerajarajmuni (CHodok). (1999). *Bhodipakkhiya-Dhamma*. (5th ed.). Bangkok: MCU Press.
- R.M.L. Gethin. (2003). *The Buddhist Path to Awakening*. (3rd ed.). Oxford: Oneworld.
- Rodjanagason, N. (2005). *An Analytical Study of the Concept of Five Aggregates (Pañca-Khandha) And It's Relationship to Attainment of Dhamma in the Theravada Buddhism*. M.A. Thesis Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University.